

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ו

עורכים:

יחיאל זלינגר ונדב פרנקל

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ג (2023)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא במימון:
קרן קימת לישראל
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ג (2023)
ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון
תמונות על העטיפה באדיבות: בנימין טרופר, רפאל לואיס, אלרון זבטני, אילה עמיר,
ישמעאל בן יאיר

עורכים: יחיאל זלינגר ונדב פרנקל
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר החדשה, ירושלים

תוכן העניינים

5		בפתח הקובץ
7		הקדמת העורכים
9	האלף השני לפני הספירה בתל עזקה: סיכום התוצאות של עשר עונות חפירה	הלנה רוט, סבינה קליימן ועודד ליפשיץ
19	"מעט הוא מה שנשתנה שמם" (אשתורי הפרחי) - קריאה מחודשת באוסטרקונים חדשים-ישנים מפסגת זאב ובשמות מקומות במזרח בנימין	אסתר אשל, חגי משגב, דורון שר אבי, אלי שוקרון ואלגרה סבריאגו
43	אמבטיות בהט מהרודיון ומקיפרוס - זיהוי מקור בהט-קלציט ממחצבות בארץ ישראל ובמצרים	אילה עמיר, עמוס פרומקין, בועז זיסו, אהרון מאיר, גיל גובס ואמנון אלבק
59	בין מצדה לשער הגיא - כתובות חניכי תנועות הנוער ולוחמי הפלמ"ח בתקופת המנדט ומשמעותן	רעות יהודאי
79	גבעת הקרב של הל"ה - מבט ארכיאולוגי	רפאל י' לואיס ואיל מרקו
115	תצפיות ירושלים תש"ח	משה ארנוולד
129	מקומו של משמר הגבול (מג"ב) במאבק בהסתננות בפרוזדור ירושלים 1953-1956	יוסף אוחיון
155	'שובי אל עריך אלה': ההתיישבות הישראלית המחודשת בשנים 1967-1973 באתרי התיישבות שנעזבו במלחמת העצמאות	נדב פרנקל
171	מרשם ירושלמי מימי הביניים לבושם מקידה שעירה	אלרון זבטני וזהר עמר
185		רשימת משתתפים

בפתח הקובץ

קובץ מחקרים זה יוצא לרגל כנס מחקרי ארץ יהודה השביעי, ומסכם את דברי הכנס שנערך אשתקד. אנו שמחים על הכנס ועל כתב העת, שכבר הפכו למסורת ומציבים לנו רף גבוה של פעולה בשדה המחקר, המשלים את היכרותנו עם ארץ יהודה.

לזכרו של ד"ר דוד עמית ז"ל, ארכיאולוג, מדריך, חוקר ומנהל בית ספר שדה כפר עציון, אנו ממשיכים בעשייה של יצירה מדעית, לצד הנחלת המורשת לציבור. בשנה זו נרצה להזכיר גם את זכרה הטוב של חנה עמית ז"ל, אשתו של דוד ועורכת בחסד, שהייתה שותפה למפעלי בית ספר שדה במשך שנים ואורחת של כבוד בכל שנה בכנס המחקרים. חנה הקפידה להשתתף בכנס גם בשנים האחרונות, בעודה סובלת ממחלה קשה. בקובץ שאתם אווזים כונסו, בעזרת המערכת האקדמית של הכנס, תשעה מאמרים שטרם פורסמו, המאירים זוויות חדשות ובלתי מוכרות על ארץ יהודה.

הקובץ, כמו הכנס, מחולקים כתמיד לשלוש קטגוריות: ארכיאולוגיה, מדעי הטבע והעת החדשה. החיבור בין הרכיבים השונים של הקובץ מאפשר מבט רחב יותר על תחום ידיעת הארץ. לפיכך, תוכלו לקרוא בקובץ על אמבטיות בהט מקיפרוס ועל ממצאים מתקופת הברונזה הקדומה בתל עזקה, לצד מחקרים מהעבר הקרוב על קורות מלחמת העצמאות ועל שנות ה-50 במדינת ישראל הצעירה. מאמר אחד, הקשור לפרשיית הל"ה ומשמש אבן יסוד באתוס של בית ספר שדה כפר עציון, אף מקפל בתוכו שילוב חדשני בין עבודת שדה למחקר מורשת קרב.

אנו תקווה שחוקרים וטיילים יעשו שימוש בקובץ זה. אנו רוצים להודות לשניים שבלעדי עבודתם הנמרצת הקובץ והכנס לא היו קורמים עור וגידים: לד"ר יחיאל זלינגר, איש רשות העתיקות, ארכיאולוג וחוקר המשלב בין מחקר אקדמי לעשייה ציבורית, ולד"ר נדב פרנקל מבית ספר שדה כפר עציון.

זה המקום להודות גם לצוות ההיגוי, שמשקיע רבות מזמנו כדי לקדם את כתב העת ואת הכנס המלווה אותו: פרופ' אסתי אשל, ד"ר ציונה בן-גדליה, פרופ' בועז זיסו, פרופ' יוסי לשם, עמוס סבח, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן ובנימין טרופר.

בברכת קיץ טוב,

עובד גמלא, מנכ"ל ועמיחי נועם, סמנכ"ל

בית ספר שדה כפר עציון

אייר תשפ"ג (2023)

הקדמת העורכים

קובץ המחקרים יוצא לאור זו השנה השישית. מוגשים בו מחקרים חדשים העוסקים בתחומי הארכיאולוגיה, הגיאוגרפיה, מדעי הטבע וההיסטוריה של ארץ יהודה. בקובץ זה מובאים המאמרים של ההרצאות שנאמרו בכנס שנערך בל"ג בעומר תשפ"ב (2022) בבית ספר שדה כפר עציון.

תשעת המאמרים המובאים בספר זה עברו תהליך שיפוט על ידי קוראים חיצוניים ועריכת לשון מוקפדת, כמקובל בכתבי עת מדעיים. הם מסודרים ברצף כרונולוגי ובחלוקה לשלושה תחומי מחקר: שלושה מאמרים עוסקים בארכיאולוגיה ובגיאוגרפיה היסטורית ביהודה; חמישה דנים בעת החדשה; ואחד מציג מחקר הקשור לעולם הטבע בארץ יהודה. במאמר הראשון בשער הארכיאולוגיה מציגים חופרי תל עזקה, הלנה רוט, סבינה קליימן ועודד ליפשיץ, את תוצאות עשר עונות החפירה של אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת היידלברג בתל. בסקירה מוצגות מערכות הביצור המורכבות מתקופת הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת.

ארבעה אוסטרקונים שנמצאו במהלך חפירת חווה חקלאית מימי הבית השני בפסגת זאב עומדים במרכז מאמר של קבוצת ארכיאולוגים ואפיגרפים. הקריאה החדשה שהם מצייעים מחברת בין שמות המוזכרים באוסטרקונים לזיהוי יישובים סמוכים בקרבת בית החווה. ההצעה החדשה מסייעת לא רק לזיהוי אתרים בני התקופה, אלא גם קשורה לסוגיית השתמרות השמות במעבר בין התקופות בעת העתיקה, סוגיה שיש לה חשיבות רבה בגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל.

המאמר השלישי בשער זה, פרי עטם של קבוצת ארכיאולוגים וגיאולוגים, עוסק בחיבור בין הממצא הארכיאולוגי למדעי הטבע. בעקבות מציאת שתי דוגמאות יוצאות מן הכלל של אמבטיות בהט-קלציט ממכלולים מלכותיים של הורדוס – בקיפוס ובהרודיון – נערכו בדיקות למציאת מקור האבן המיוחדת. בעזרת סדרת בדיקות של ההרכב הכימי ומבנה הגבישים שלהן הסתבר כי מקור שתי האמבטיות המפוארות הוא מחומר שנכרה בישראל, כנראה במערת התאומים. התוצאות המפתיעות מעידות על כך שתעשיית הבהט-קלציט ביהודה במחצית השנייה של המאה הא' לפסה"נ הייתה מפותחת דיה ואיכותית במידה שתספיק לשרת את הסטנדרטים הגבוהים של הורדוס.

את שער העת החדשה פותח מאמרה של רעות יהודאי, העוסק בכתובות גרפיטי משנ' אתרי מפתח בהווה הציונית – מצדה ובית המשאבות בשער הגיא. המאמר מציג את משמעותם הלאומית של האתרים בתקופת המנדט, את ביקורי בני הנוער במקום, ואת ההיבטים והמסקנות העולים מתוך הכתובות שהותירו הנערים ולוחמי הפלמ"ח אחריהם. בתוך המאמר מובאת גם התייחסות לכתובת המפורסמת של ברוך ג'מילי, ודרך פרשייה זו נעשה ניסיון לנתח את יחסה המשתנה של החברה הישראלית לתופעת הגרפיטי.

רפי לואיס ואיל מרקו סוקרים בעת האחרונה את גבעת הקרב של הל"ה, במטרה לענות דרך מחקר השדה והשיטה 'ארכיאולוגיה של שדות קרב' על שאלות שנותרו פתוחות בקשר לשעות האחרונות בחייהם של 35 הלוחמים שנהרגו במהלך יום ה-16 בינואר 1948. במסגרת המאמר ניתנות תשובות ראשונות לחלק משאלות אלה, והכותבים מצליבים את

העולה ממחקר השדה עם העדויות ההיסטוריות שניתנו במהלך 75 השנים האחרונות בקשר לפרשייה זו.

במאמר נוסף על מלחמת העצמאות מציג משה ארנוולד את יחידת התצפיות של מחוז ירושלים ואת פעולותיה בסיוע לכוחות המחוז בלוחמה נגד כוחות בלתי סדירים, ובהמשך נגד הלגיון הערבי. המאמר מאיר פרשייה בלתי מוכרת כחלק מהמחקר העשיר בעשורים האחרונים על המלחמה במחוז ירושלים.

גם לאחר הקמת מדינת ישראל לא פסקו בעיות הביטחון בגבולות ובספר. יוסף אוחיון סוקר את הצלחותיו ואת כישלונותיו של כוח מג"ב שהתפרש בפרוזדור ירושלים באמצע שנות ה־50 במאבקו כנגד ההסתננות מירדן. מתברר כי גם ליחס החיובי בין לוחמי מג"ב ומפקדיו ובין האוכלוסייה האזרחית ביישובים היה חלק מהותי בהצלחה היחסית של כוח השיטור בפעולתו בפרוזדור.

לאחר מלחמת ששת הימים החלה ישראל להקים יישובים בשטחים שנכבשו בידי צה"ל במלחמה. נדב פרנקל עוסק ביחס בין יישובים שחרבו או ננטשו במלחמת העצמאות ובין היישובים שקמו לאחר מלחמת ששת הימים, כשני עשורים מאוחר יותר. המאמר מתמקד בשלושה מקרי בוחן: כפר עציון, בית הערבה, שלידה קמה היאחזות הנח"ל קליה, וכפר דרום. המאמר מראה כי השיקולים ה'נוסטלגיים' לא השפיעו במרבית המקרים על ההחלטה היכן ומתי להקים יישוב בשטחים שנכבשו במהלך מלחמת ששת הימים.

המאמר החותם את הקובץ הוא מתחום מדעי הטבע, ובו מציגים אלרון זבטני וזוהר עמר את תוצאות מחקרם על שימוש בפרחי קצה שעירה לצורך הפקת שמן ריחני לפי מרשם ירושלמי מהמאה ה' לסה"נ. מעבר לזיהוי הצמח ובחינת כל אזכוריו במקורות הספרותיים הם מביאים גם את תוצאות הניסוי המעשי שביצעו בשחזור של שני מתכונים קדומים.

ברצוננו להודות לכותבי המאמרים שהתגייסו, העלו על הכתב את חידושיהם, והעמידו לרשותנו את מחקריהם החשובים. לקוראים החיצוניים שקראו והעירו את הערותיהם. לרשות העתיקות, לקרן קיימת לישראל, למרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיקרפיה, לקמ"ט שמורות טבע ופארקים במנהל האזרחי, לרשות הטבע והגנים, למו"פ מזרח, למחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן על שם מרטין (זוס) ולאגף לתרבות יהודית על תמיכתם, שסייעה בהוצאת קובץ זה. תודה גדולה נתונה לשירה עבאדי, עורכת הלשון של הספר, לסטודיו ולדמן על עבודת העיצוב, העימוד וההבאה לדפוס, ולבנימין טרופר, עורך כתב העת בעבר, שליווה ותרום מניסיונו הרב לאורך הדרך וסייע גם בראשית העבודה על קובץ זה. תודה אחרונה נתונה לעובד גמלא, מנכ"ל בית ספר שדה כפר עציון, ולעמיחי נעם הסמנכ"ל על התמיכה, על הסיוע, ועל הצבת הרף הגבוה למחקר ולהיכרות מעמיקה עם מרחב ארץ יהודה.

העורכים,

ד"ר יחיאל זלינגר וד"ר נדב פרנקל

בין מצדה לשער הגיא – כתובות חניכי תנועות הנוער ולוחמי הפלמ"ח בתקופת המנדט ומשמעותן

רעות יהודאי

הקדמה

המונח 'גרפיטי' שאול מהשפה האנגלית, אך מקורו במושג האיטלקי 'graffiti', שהוא צורת הריבוי של המילה graffiti, שמשמעותה שריטה או חריטה קטנה. ואכן, בעבר במרבית המקרים הכתובות או הסימנים נשרטו על הקיר. על אף שזו הייתה הדרך הנפוצה, היו דרכים נוספות לסימון גרפיטי, ובהן שימוש בפחם, בדיו או בצבע (Baird and Taylor 2012:4-17). בטרמינולוגיה העכשווית שלו המושג מייצג כתובות, סיסמאות וציורים המצויים במרחב הציבורי ומבקשים להעביר ביקורת או תוכן חברתי, פוליטי והומוריסטי, ולעיתים משמשים לביטוי עצמי (טיזננקו 2018: 14-19). חשוב לציין שבעת העתיקה גרפיטי היה דבר שכיח ומקובל, ולא נתפס כמעשה חתרני או כהשחתה (אקר 2015: 6-11). שלילת התופעה וביקורת כלפיה התעצבו רק בתקופות מאוחרות יותר.

מטרת המאמר, שהוא חלק ממחקר כולל ומקיף על אודות תופעת כתובות הגרפיטי של בני נוער וצעירים מתקופת המנדט באתרי מורשת שונים, היא להדגים באמצעות שני אתרים במרחב יהודה – מצדה ושער הגיא – את ביטוייה של התופעה הנרחבת. המאמר יציג את משמעותם הלאומית של האתרים בתקופת המנדט, את ביקורי בני הנוער במצדה, ואת ההיבטים והמסקנות העולים מתוך הכתובות שבני הנוער ולוחמי מלחמת העצמאות הותירו במקום אחריהם.

לכאורה האתרים המוזכרים במאמר זה – מצדה ושער הגיא – שונים זה מזה במהותם ובמשמעותם. הם אינם סמוכים גיאוגרפית, הפעילות העיקרית בהם התרחשה בתקופות שונות, והמשמעויות שלהם בהווה ובעבר מגוונות. גם באספקט הלאומי נבדלים שני האתרים זה מזה. מצדה התעצבה כסמל לאומי מובהק כבר בשלהי תקופת המנדט. לעומתה, עיצובו של שער הגיא כאתר בעל משמעות לאומית התרחש רק לאחר קום המדינה, בשל קרבות מלחמת העצמאות וכהכרה בלחימתם העיקשת של לוחמי הפלמ"ח באזור (רוזנסון ושפנייר 2017).

המכנה המשותף של מצדה ושער הגיא הוא כתובות הגרפיטי של הנערים והלוחמים ששהו באתרים אלה בשנות ה-40 וה-50 של המאה הכ'. זוהי עדות דוממת המנציחה את שמם, ולעיתים אף את קבוצתם, של המבקרים. על אף נבדלותם של האתרים זה מזה, יש בהם כדי להעיד על היקפה הנרחב של תופעת הגרפיטי ולסייע בהבנת משמעותה.

שנית מצדה לא תיפול: כתובות הנוער על פסגת מצדה

השרידים הארכיאולוגיים המצויים על פני מצוק מצדה מעידים על פעילות אנושית בעת העתיקה. המבנים הגדולים והמרשימים המצויים בו הם מתקופת הבית השני. לאחר פעילות אנושית מסוימת בתקופה הביזנטית הוא נותר בשיממונו, עד חשיפתו במאה ה"ט. זיהוי מצדה בעת החדשה נזקף לזכותם של החוקר אדוארד רובינסון ועוזרו עלי סמית (Goren 2020), שסללו את הדרך לשורת חוקרים ומתעניינים שהחלו לפקוד את המקום ולחקור אותו.

השתלשלות האירועים ההיסטורית במצדה, כפי שמתוארת אצל ההיסטוריון יוסף בן מתתיהו, כוללת התאבדות קבוצתית של לוחמי האתר כאשר המצור הרומי סגר עליהם. סיפור זה הוביל בדיעבד לדחיקתה של מצדה מההיסטוריוגרפיה ומהמורשת היהודית. מקומה של מצדה נעדר מהמקורות ומהטקסטים היהודיים, בשל הפרטים שעומדים בסתירה מוחלטת לערכים היהודיים המסורתיים (נאור 1990: 221–236).

ואולם, במאה העשרים התעצב סיפור מצדה לאחד המיתוסים המרכזיים בתרבות היישוב. האתר הפך לסמל לאומי ומשמעותו הערכית התעצמה. התנועה הציונית שאפה לעצב מחדש את דיוקן היהודי החדש, ולשם כך היא נדרשה לאתר דמויות מופת שיוכלו לשמש דוגמה לדור הצעיר. היא דלתה מתוך המסורת היהודית סיפורים ודמויות שישרתו את הערכים הרצויים עבור עיצוב הנוער העברי. ערך הגבורה היה חשוב במיוחד עבור התנועה הציונית, ועל כן נבחרו דמויות המגלמות במהותן תכונה זו (שפירא 1997: 155–175). מגיני מצדה צוירו כלוחמים גיבורים הדבקים במאבקם העיקש למען עצמאות לאומית. המסר השזור בסיפור ההיסטורי הלם את האידיאולוגיה הציונית והאדיר ערכים כמו מסירות, גבורה והקרבה טוטלית. ערכים אלה קיבלו משנה תוקף עקב המתיחות מול הערבים, שהלכה והתעצמה במהלך המאה העשרים (ברוג 1989: 40).

סיפור מצדה עבר התאמה, ופרטים ממנו שונו או הושמטו לשם החיבור לנרטיב. כך למשל זהותם של אנשי המקום. אצל יוסף בן מתתיהו, היסטוריון בן התקופה, מקובל כי תושבי ההר היו ה'סיקריים', שהיו מזוהים עם מעשי שוד ורצח על רקע פוליטי בתוך החברה היהודית. עובדה זו עומעמה בידי מעצבי המיתוס עד כדי שינוי מוחלט של זהותם ל'קנאים', שנלחמו באויב הרומי ולא באחיהם. מעשה ההתאבדות ההמוני שחתם את סופה של הקהילה היהודית במצדה היה שנוי אף הוא במחלוקת, ועל כן עבר התאמה אידיאולוגית. הוא צויר כאקט של הקרבה עבור המטרה הנעלה של עצמאות מדינית בארץ ישראל ולחימה נגד האויב הרומי. "זה לא היה איבוד עצמי לדעת אלא קידוש השם..." הצדיק שמריה גוטמן, ממעצבי המיתוס, את בחירתם הקיצונית של המגינים לסיים את חייהם.

בשנות העשרים ראו אור שתי יצירות ספרותיות שסייעו לסלול את מצדה אל ליבה של התודעה הלאומית הקולקטיבית: בשנת 1923 תרגם יעקב שמחוני את כתביו של יוספוס לעברית, ובכך הנגיש את הסיפור ההיסטורי לכלל הציבור. התרגום כלל פרקי מבוא והערות רוויות מסרים לאומיים (ברוג 1989: 40). הפואמה 'מסדה', פרי עטו של יצחק למדן, פורסמה בשנת 1927, וקשרה את המאורעות ההיסטוריים שהתרחשו על פסגת ההר עם המציאות של תקופת המנדט בארץ. הפואמה הקבילה את הסיפור ההיסטורי של מצדה למאבק הלאומי להשגת עצמאות יהודית בארץ ישראל בעת החדשה. שם החיבור מעיד על התאמת המסר ועל הפיכתו לאקטואלי – 'מסדה' מלשון מסד ותשתית ליצירת החברה

והיישוב (גרטל 2016: 208–229). הפואמה הפכה לטקסט בעל השפעה עבור הנוער הציוני בארץ ובגולה, וחלקים ממנה צוטטו באופן קבוע על ידי בני הנוער בטקסי תנועות הנוער. בשנות ה-40, עם היוודע גורל יהודי אירופה והצלחותיו הצבאיות של הצבא הגרמני באפריקה, שררה ביישוב חרדה קיומית. החרדה שאחזה בו לנוכח המציאות הקשה הזכירה את המצב הגורלי שבו היו מצויים המגינים הנצורים על ראש ההר בשלהי המרד הגדול. מאורעות העבר הפכו לרלוונטיים ואקטואליים מתמיד. בני היישוב חשו אמפתיה והזדהות אמיתית כלפי אנשי מצדה (אוהנה וויסטרך 1996: 203–221).

ביטוי מרכזי להשתרשות הסמליות הלאומית של מצדה בקרב חברת היישוב היה הטיולים והמסעות שנערכו אל ההר (Ben Yehuda 1995). על אף שנערכו טיולים מוקדמים יותר לאזור, היו אלה המסגרות הבלתי פורמליות, ובראשן תנועות הנוער, שהעלו את סיפור מצדה על נס והביאו להתגבשותה של מסורת מסעות אל פסגת ההר בשנות הארבעים. בשנות השלושים נערך טיול יחיד של בוגרי המחנות העולים אל האתר, אך הוא היה בבחינת אפיזודה חולפת. אימוץ מצדה כיעד חינוכי פוטנציאלי התרחש רק לאחר עשור.

שמריה גוטמן, ממיסדי תנועת הנוער העובד וחבר קיבוץ נען, הוא הדמות שאפשר לזקוף לזכותה את הטמעת התהליך. גוטמן ביקר לראשונה במצדה בצורה עצמאית בראשית שנות השלושים. הוא יצא עם שניים מחבריו למסע נועז שכלל הקפה רגלית של ים המלח ועלייה למצדה. מסעו היה מאתגר במיוחד, ולימים הוא אף העיד שהייתה כרוכה בו סכנת חיים. על אף כל זאת הוא התלהב מההזדמנות החינוכית החבויה בין עתיקות האתר. לתפיסתו, הרווח שאפשר היה להפיק ממסעות מאורגנים של בני נוער למצדה היה כפול: ראשית, בהיבט החינוכי האתר טומן בחובו מסר אידיאולוגי ציוני שיוטמע ויושרש בחניכים היטב בעת הביקור במקום. שנית, ההיבט הלוגיסטי של המסע הוא כשלעצמו יתרום לעיצוב אישיות הנוער. החוויה הקבוצתית של הטיול תעודד עזרה הדדית ומחויבות זה כלפי זה. המאמץ הפיזי הכרוך בטיפוס לפסגה יש בו כדי לחשל ולחזק את גופם של הצעירים. בדבריו הוא אף ציין את התועלת העתידית שיש במסע שכזה לגיבוש יחידות כוח המגן: "אנו מתחילים לארגן פלמ"ח וכל מיני ארגונים כאלה, ומזה תצא תועלת גדולה"¹. גוטמן החל לעבוד במרץ לשם מימוש רעיונותיו. בשנת 1942 הוא גיבש סביבו קבוצה של מדריכי תנועות נוער, כדי להעבירם סמינר חינוכי ייחודי שיכשיר אותם להנחיל את

איור 1: סמינר מדריכי הנוער העובד למצדה 1942. צילום: דב מיזל

מסרי מצדה בקרב חניכיהם (נבון 2019). במסגרת הסמינר הצעירים הקימו מחנה על ראש ההר, ובמשך שבוע ימים חקרו את האזור וניהלו שיחות ודיונים על סוגיות היסטוריות הקשורות למקום (איור 1). עם סיום הסמינר, ולאור הצלחתו, פנה גוטמן אל הנהגת תנועת הנוער העובד והציע לערוך טיול תנועתי ראשון למצדה. הוא נענה בחיוב. חודשים ספורים לאחר

מכן, בחופשת הפסח, יצאו מאות מחניכי התנועה למסע התנועתי. תנועת השומר הצעיר יזמה אף היא טיול זהה באותם ימים, ושתי הקבוצות נפגשו על פסגת ההר. שני טיולים אלה סללו את הדרך לעשרות הקבוצות שעלו על ההר אחריהן (נבון 2019). המסע למצדה הפך לאחת מאבני היסוד של תרבות תנועות הנוער, והוא מתקיים בחלקן עד ימינו. הפלמ"ח אימץ אף הוא את מצדה כיעד למסעות ולטקסים. הפלוגה הראשונה שהעפילה אל ההר הייתה פלוגה ה'. בשנת 1943 הפך המסע למפעל מאורגן וממוסד שהשתתפו בו פלוגות רבות במסגרת אימוניהן. שיאו של המסע היה בטקס מעורר השראה שכלל את השבעת הלוחמים: "החשיך, הודלקו לפידים, הונף דגל הפלמ"ח. עמוס המ"פ עמד בפתח הח', ליד הדגל וקרא את נוסח ההשבעה. הייתה התרגשות גדולה בלב, וכל העיניים להטו את שענינו אחרינו: 'אני נשבע'" (זיוון 1986: 32-33).

הקבוצות הרבות שגדשו את שבילי ההר הותירו את חותמן בכתובות החקוקות בסלעים. בני הנוער נהגו לחתום את שמם ואת שם קבוצתם בדיו על האבנים ועל קירות האתר. לעיתים נוספו גם ציטוטים בעלי מסר אידיאולוגי או ציורי סמלים. הנהוג היה שכיח ומוכר עד כי הוזכר בשירה של נעמי שמר, 'מצעד האביב': "במצדה על הקיר חתימה גדולה נשאר".

בשנות ה־60 נערכה במצדה חפירה ארכיאולוגית מקיפה שנוהלה בידי משלחת ישראלית, ובראשה עמד פרופ' יגאל ידן מהאוניברסיטה העברית. במסגרת עבודות המשלחת באתר הורה ידן למחוק את כל הכתובות שנכתבו בידי בני הנוער ולהותיר מעטות לזיכרון. כתובת אחת נמצאת עד היום בבור המים הדרומי. אחד מחופרי המשלחת הצעירים, אהוד נצר, הבין את משמעותן ההיסטורית של הכתובות שעתידות להימחק ותיעד אותן במחברתו. לימים, לאחר שהפך לארכיאולוג ידוע, הוביל והדריך קבוצות במצדה. בשנות התשעים השתתף זכריה רחבי, בן קיבוץ רביבים, בסיוור בהדרכתו של נצר במצדה. הוא שמע ממנו על הכתובות המתועדות, ביקש רשות להעתיק כמה מהן למחברתו האישית, והעביר אותה לארכיון רביבים למשמרת. שמונה עשרה הכתובות שיוזכרו במאמר זה לקוחות מתוך מחברתו של רחבי.

היבטים העולים ממיון הכתובות וניתוחן

הגיבוש החברתי

מלבד שתי כתובות בודדות הנושאות שם של מטייל בודד – 'לאה פולק' ו'יוסף פרוינד' – שאר הכתובות המתועדות הן כתובות קבוצתיות המזכירות שמות של כמה מטיילים בכפיפה אחת. מרבית הכתובות מציינות את קבוצת השייכות התנועתית של הכותבים. על פי רוב השמות הפרטיים מופיעים לאחר אזכור הזהות הקבוצתית: "בני רביבים... שמואליק אפרים ולי אריה יחיאלי", או "השוה"צ (השומר הצעיר. כך במקור) 'ניר' ת"א... אברהם א, אלי ל, חיים טב, חיים טר, אסתר ר, זהבה ס, אבינועם, גדעון". שמונה כתובות מזכירות רק את קבוצת השייכות של הכותבים, ללא אזכורים פרטיים כלל, כמו למשל "מטיילי השומר הצעיר", "מחנה הנוער העובד במצדה" או "ביקור סמינר הנוער העובד ברביבים".

נוכחותן המוחלטת של הכתובות הקבוצתיות בולטת במיוחד על רקע ההשוואה לאתרים אחרים. ייתכן שיש בעובדה זו כדי להעיד על המשמעות העמוקה שרחשו הכותבים לקבוצה שאיתה הגיעו אל ההר.

המסע אל מצדה היה מסע קבוצתי. ראשית, מבחינה לוגיסטית התנאים הפיזיים של האתר והמאמץ הכרוך בהגעה אליו הכריחו את המבקרים בו לעשות זאת במסגרת קבוצתית. שנית, המסע כאמור שימש, בין השאר, כלי עבור תנועות הנוער להעצמת הקבוצה והקניית ערך עבורה. גוטמן העיד על כך בדבריו: "יש בכוחו של המדבר לטפח חברות, מחויבות, עזרה הדדית שוויון בין בני אדם" (זיוון 1986: 30). ההתנהלות במהלך הטיול הייתה קולקטיבית לחלוטין. בערבים נערכו פעילויות מגבשות, והסעודות המשותפות בושלו ממצרכי המזון שכל אחד מהמשתתפים הביא מביתו. מעבר לכך, החוויה הקבוצתית של המסע הייתה פועל יוצא של שגרת ההווי בתנועות הנוער. זו התאפיינה באווירה משפחתית בין חניכיה ובאינטנסיביות שיתופית שדמתה לחברותא הקיבוצית (אלמוג 1998: 357–358) סביר להניח כי חקיקת הכתובות הקבוצתיות בידי הנערים והנערות נועדה לבטא את תחושת ההזדהות שלהם עם הקבוצה שעיימה הגיעו אל ההר.

הערך החינוכי

טיולי תנועות הנוער היו בעלי משמעות ותוכן, כפי שהעיד גוטמן: "בטיולים שלנו בתנועה הייתה תמיד גם איזו שהיא משמעות שחורגת מהנאה" (זיוון 1986: 29). לערך של המסע הקבוצתי למצדה נלוו מטרות חינוכיות נוספות, ובראשן חיבור אל שרשרת הדורות ההיסטורית ומתוך כך חיזוק התודעה הלאומית.

כבר בסיום סמינר המדריכים הראשון הצהירו משתתפיו על כוונתם להשריש את התכנים העולים מסיפור מצדה כמסר חינוכי עבור החניכים: "תם המחנה הראשון. מצאנו בו עושר נפשי רב. ואת אשר ספגנו לתוכנו עלינו למסור לרחבי התנועה. מצדה תהא לנו לסמל בדבר חינוכי...". בפרסום דבר התנועה של הנהגת הנוער העובד לעולי מצדה בפסח תש"ה מודגש הקשר הישיר והמתמשך בין ההיסטוריה היהודית לנוער העברי הבא בשעריה: "בימי פסח אלה נעפילה מחדש אל מצדה... נביא אל שעריה השוממים את כאבנו הגדול על חורבן ישראל... נביא אל מצדה את בשורת תקומתנו"². השהות על ההר לוותה בטקסים סימבוליים שנועדו להשריש את המסר החינוכי הרצוי. טקסים אלה כללו קריאה בכתבי יוספוס ובפואמה 'מסדה' של למדן. לעיתים הודלקו מדורות, נערך מפקד, והמשתתפים פרצו בריקודי הורה סוערים (גרטל 2016: 208–229).

בסיום הסמינר הראשון של גוטמן בנתה אחת מקבוצות המדריכים מונומנט זיכרון מאבנים על ההר. חלקן היו מקושטות בכתובות. שלוש מכתובות אלה מדגימות את הנחלת המסרים האידיאולוגיים בקרבם: "פתחי מצדה שערייך ואבואה הפליט", "עוד לא נותקה השלשלת", "שוב בשערייך – מצדה" (איור 2). הבחירה של הכותבים לחקוק דווקא את המסרים האלה יכולה להעיד על הזדהות גבוהה של הכותבים עם המסר החינוכי שביקשו המארגנים לחלחל בלבבות החניכים. שתי כתובות נוספות כוללות איורים של סמלים סימבוליים. לצד כתובת אחת צויר סמל מגן דוד שאומץ בידי התנועה הציונית, ולצד הכתובת השנייה צויר סמל תנועת השומר הצעיר. בחירת הכותבים לצייר את הסמלים האידיאולוגיים לצד שמם מעידה על הזדהות אידיאולוגית עימם (איור 3).

איור 2: "פתיח מצדה שער ייך
ואבואה הפליט" – הכתובת
מצילומיו של דב מיזל

איור 3: משתתפי הסמינר
חוקקים את הכתובות.
מצילומיו של דב מיזל

איור 4: כתובת הנוער העובד
בבור המים הדרומי. צילום:
רשות הטבע והגנים

פעמים רבות ההעפלה למצדה הייתה חלק ממסע ארוך של תנועות הנוער למדבר ולאתרים נוספים בנגב. ארבע כתובות מתייחסות להמשך המסלול הצפוי של כותביהן: "נעלה לבאר שבע", "דרך הנגב, סדום", "דרך הנגב המתיישב. זארה. סדום. אום בריק. ופנינו חברונה" (איור 4), "קדמה נתניה סדום". כתובת אחת רומזת כי מסע ארוך עבר על כותביה: "החמישייה שטאטאה את המדבר".

אזור הנגב, ובכלל מדבר יהודה, היה לאבן שואבת עבור מסעות בני נוער וצעירים. המרחבים הבתוליים שרגל אדם טרם דרכה בהם העניקו לצועדים תחושת גילוי של חבל ארץ ישן-חדש. השטחים הבלתי מיושבים עוררו בלב הנוער שאיפות להגשמת משימות חלוציות עתידיות (אלמוג 1998: 284–285). רשמי החניכים, שהועלו על הכתב בעלוני התנועות, מעידים על תחושותיהם לנוכח מראות הנגב: "שטחים נרחבים אלה – גדולות נוכל לפעול בהם... נביא את דבר הנגב ויהא הנגב שלב בחזון ארץ ישראל השלמה"³. המסע הארוך לנגב היה חוויה ששילבה את מורשת העבר, כפי שהתגלמה במצדה, ואת משימות ההווה בדמות מרחבי הנגב השוממים.

החישול הצבאי

המאמץ והאתגר הפיזי היו חלק בלתי נפרד מההעפלה אל מצדה. תנאי השטח היו קשים, השמש קפחה על ראשם של המסיירים, הטיפוס אל הפסגה היה מייגע, ובמסעות הראשונים הוא אף דרש שימוש בחבלים (נבון 2011). משום שלא הייתה אספקת מים במדבר הונהגה במסעות 'משמעת מים', שמנעה מהחניכים לשתות כאוות נפשם. חישול הנער העברי הייתה אחת המטרות המוגדרות של מסעות תנועות הנוער, ובכללם ההגעה למצדה (אלמוג 1998: 274). ההיבט הפיזי מופיע פעמים רבות בתיאורי החניכים: "הרגל כואבת? הנעל לוחצת? הכל נשכח, איננו. הדק שפתיך, רכז מחשבתך ושריריך – העפלה! צעד אחר צעד, עקב בצד אגודל. הידיים אף הן מסייעות. אתה הולך על ארבע. מזדקף שוב, אין שהות לסלק את הזיעה הניגרת". חניך אחר מתאר את הסיפוק שחשה החבורה לנוכח צליחתה את המסע: "בשובנו מן המסע ידענו: חושלנו"⁴.

שתי כתובות מנציחות את התמודדות המטיילים עם איתני הטבע ואת עמידתם באתגר. כתובת אחת, שכבר הוזכרה לעיל, מתהדרת בהתרברבות קלה בהישג הקבוצתי: "החמישייה שטאטאה את המדבר". כתובת נוספת מתארת את צליחת הטיפוס של חבורת בני רביבים: "עלינו למצדה!" המשך הכתובת מעיד על המוטיבציה של החבורה לאור ההישג: "נעלה לבאר שבע!"

התנאים המאתגרים של המסע גבו קורבנות, וכמה אסונות אירעו בטיולים שונים באזור. בין השאר תלמידת גימנסיה נהרגה מנפילת אבן על ראשה, וחניכת המחנות העולים התדרדרה אל מותה משפת המצוק. האסון הגדול ביותר התרחש בעת טיול של השומר הצעיר – שמונה צעירים נספו מפיצוץ רימון בעת שהותם בעין גדי, בדרכם חזרה ממצדה (נבון 2019: 15). ייתכן שהאסונות האדירו את ההילה ההרואית שאפפה את אלה שצלחו את המסע אל ההר.

הגורם התנועתי והפוליטי

מתוך שמונה עשה הכתובות, אחד עשרה מעידות על ההשתייכות התנועית של כותביהן. חמש כתובות נכתבו בידי חניכי הנוער העובד, ארבע בידי השומר הצעיר ושתיים בידי המחנות העולים. שלוש תנועות אלה מזוהות עם ההתיישבות העובדת, הסוציאליסטית. במרוצת שנות ה-40 העלייה למצדה אמנם הפכה למסורת עבור תנועות הנוער ופולוגות הפלמ"ח, אך היא לא הפכה לקונצנוס בכלל היישוב העברי – מצדה הייתה יעד פופולרי בעיקר עבור התנועות השייכות לצד השמאלי של הקשת הפוליטית. דבר הנהגת הנוער

העובד לעולי מצדה מעיד על ניכוס האתר בידי התנועה: "הבה ונחדש את הברית בינינו, נאמני הציונות הסוציאליסטית, לבין קנאי וגיבורי מצדה"⁵. עדויות מתוך עיתונות התקופה מצביעות על מתחים פוליטיים הקשורים בסוגיה זו. עיתון המשקיף, שופרה של המפלגה הרוויזיוניסטית, פרסם ביקורת על הסמינר של גוטמן ועל אמירתו כי מצדה נשכחה בידי הציונות⁶. בגיליון אחר של אותו עיתון נמתחה ביקורת על אופי הטיולים של הנוער העובד, המנותק במהותו מן המסר של מצדה לשיטתם⁷.

כתובות לוחמי הפלמ"ח בשער הגיא

שער הגיא נמצא בפתח גיא עלי המתפתל בין פאתי הרי ירושלים לבין השפלה ומרכז הארץ, ומשמש ציר חיבור עיקרי בין ירושלים לשפלה. במחצית השנייה של המאה הי"ט, עם שיפור המצב הביטחוני ועם העלייה המשמעותית בתכיפות ביקורי תיירים בכלל, ונכבדים בפרט, בארץ, החל שיפוץ מסיבי של הדרך לירושלים, שכלל ריצוף קטע דרך זה בידי השלטון הטורקי. מגדלי שמירה הוצבו בצידי הדרך, וחאן דרכים שהקימה עיריית ירושלים הציע את שירותיו לעוברי האורח. בשנות ה-20 פעל הממשל המנדטורי להנגשת הדרך באמצעות תיקונה וזיפותה. עם התקנת קו המים לירושלים, בשנות ה-30, נבנה לצד הכביש בית משאבות ייעודי (גביש וקלינמן 1980: 2-30).

במלחמת העצמאות שימש שער הגיא כאחת מנקודות המפתח בקרב על ירושלים. הכוחות הערביים זיהו את נקודת התורפה בדמות הכביש הצר שהמעבר בו היה הכרחי עבור קיום שגרת החיים בעיר. התקפות הערבים על כלי הרכב שנסעו בכביש התקיימו באופן תדיר. על אף התקפות אלה המשיכו שירותי לנסות להגיע אל יעדן. שירותי האספקה הפיחו חיים בעיר הנצורה, שפיתחה תלות כמעט מוחלטת בכביש האספלט הצר שחיבר אותה אל מרכז הארץ (אורן 1989: 34-37). כבר בעיצומם של ימי הלחימה הסוערים הייתה ברורה חשיבותו המכרעת של שער הגיא במערכה על גורל העיר: "היה ברור מכל כי המערכה על ירושלים לא תוכרע בעיר העתיקה, אף לא בקטמון או בשייח ג'ראח, כי אם באותו פס אספלט צר המחבר את ירושלים עם תל אביב. הכביש הוא עורק החיים של העיר ובלעדיו לא הייתה תקווה להחזיק מעמד" (איילון 1948: 131). כפי שכתב הסופר בן התקופה, עמוס איילון, שער הגיא היה נקודת מפתח אסטרטגית ידועה לשני הצדדים. המרחב ההררי של האזור היה לזירת לחימה מרכזית של ההגנה בכלל, ושל חטיבות הראל ועציוני בפרט. לוחמים רבים נהרגו בעת ליווי השיירות שנקלעו למלכודות מוות, או במסגרת ניסיונות הכיבוש של משלטי ההרים.

עם תום ימי הלחימה מילא שער הגיא תפקיד חשוב בחזית ההסברה הבין-לאומית. במסגרת המאמצים הפוליטיים לקביעת ירושלים כעיר הבירה של מדינת ישראל הריבונית הועצם מעמדה של הלוחמה בדרך אל העיר, מה שהתבטא בנוף ובתרבות (עזריהו 2002: 119-138). כאשר שבו ימי השקט והסתיימה המלחמה השתנה לבלי היכר מעמדו של שער הגיא – מאתר שהיה נקודת ציון בדרך אל העיר הוא הפך לסמל לאומי מובהק. מעבר חד זה מתואר היטב בדבריהם של החוקרים לאפייר וקולינס, המובאים אצל רוזנסון ושפנייר: "משני צידי הדרך התנשאו אורנים במתלול מעל לעמקי המישור... היה זה מקום ירקרק ונעים, הקרוי בערבית באב אל ואד, שער הגיא. בתוך חודשים ספורים יהיה אותו שם סמל

בשביל דור של ארץ ישראלים למחיר שיוצרכו לשלם בעד מדינה הקרויה ישראל" (רוזנסון ושפנייר 2017: 7).

הטמעת המושג 'שער הגיא' בזיכרון הקולקטיבי והנצחת הנופלים נעשו בשני אפיקים מרכזיים: הראשון הוא הביטוי הפיזי של הנכחת סמלי זיכרון והנצחה במרחב. המשוריינים הפגועים שליוו את השיירות הוצבו בצידי הדרך באופן הנגלה לעין הנוסעים בכביש, ונוכחותם הייתה לעדות דוממת לאירועי הדמים של תש"ח. היא יצרה חיבור מוחשי של הצופים בהם לעבר. מלבד שלדי הברזל האותנטיים נחנכה בשנת 1967 אנדרטה של הפסלת נעמי הנריק לזכרם של פורצי הדרך לירושלים. היא הוצבה במקום בולט לעין, במרומי הכביש לכיוון הכניסה העיר (עזריהו 2002: 119–138).

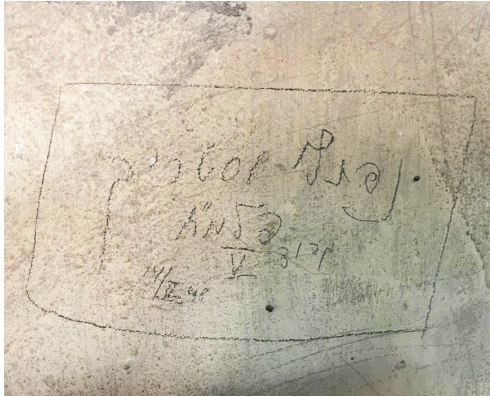
במקביל לביטויים הפיזיים השתרש מעמדו של שער הגיא כסמל לאומי, הודות ליצירות תרבות שבהן כיב כמוטיב משמעותי. ספרי זיכרונות מתארים את ימי הלחימה העקובים מדם באזור. שירים רבים נכתבו על המקום, ובראשם השיר המזוהה עימו יותר מכול, 'באב אל ואד', שנכתב בידי חיים גורי, לוחם פלמ"ח בעצמו. השיר מתאר ביקור חוזר של אחד מהלוחמים בזירת הלחימה. הוא נפגש עם שרידי הקרב הנוותרים, המשוריינים ושלדי הברזל, שמעלים בו זיכרונות. לשירו של גורי היה תפקיד מכריע בצריבת שער הגיא בתודעה הלאומית, ובמיוחד לבית האחרון שלו, הכולל בקשה מהדור הצעיר לזכור את ההולכים: "זה אשר ילך בדרך שהלכנו אל ישכח אותנו, באב אל ואד..."

ביטוי פיזי ייחודי נוסף הוא כתובות הגרפיטי שהתנוססו על מבני בית המשאבות. הלוחמים ששהו באתר בזמן המלחמה הותירו אחריהם כתובות, שלימים תרמו למיתולוגיזציה וסייעו בעצם נוכחותן לעיצוב תדמיתו של שער הגיא כאתר זיכרון ומורשת לאומי. הכתובות העבריות בשער הגיא מצויות בשטחו של בית המשאבות התחתונות, אתר הנמצא בבעלותה של חברת מקורות כיום. בית המשאבות התחתונות הוא כינוי לצמד מבנים מנדטוריים ששימשו חלק ממערכת הובלת המים ממעינות ראש העין לירושלים. על קירותיהם ובתוך עמדות השמירה שהוצבו מעליהם בידי הבריטים נמצאו תשע כתובות בעברית. לצורך המחקר צולמו ותועדו כתובות אלה בעזרתו האדיבה של עלי פלג, קב"ט מקורות. מלבד הכתובות העבריות יש במקום גם כתובות באנגלית, שנכתבו בידי חיילים בריטיים ששהו במקום לפני לוחמי הפלמ"ח. כתובות אלה מציינות את שם החיילים הבריטים ששהו בעמדה ואת השתייכותם הצבאית, אך הן אינן נדונות במאמר זה.

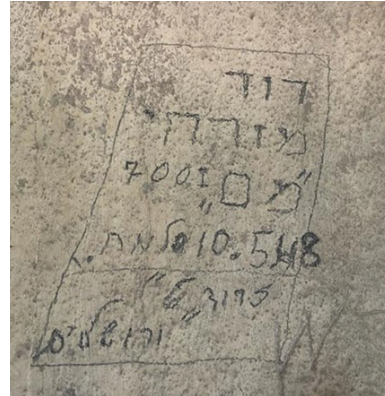
היבטים העוליים מניתוח וממיון הכתובות

1. זהות הכותבים – לוחמי הפלמ"ח

לוחמי החי"ש והפלמ"ח ששהו במקום במסגרת תפקידם הם שהותירו את חותמם על קירות המבנים באותם ימים סוערים, בעיצומה של מלחמת העצמאות. בכל הכתובות, מלבד אחת, לצד השם הפרטי מצוינת גם ההשתייכות הצבאית או המקצועית של הכותב. ארבע כתובות מזכירות את גדודי הפלמ"ח של חטיבת הראל, וכתובת נוספת מזכירה את הכשרת תל יוסף, שאנשיה גויסו אף הם לחטיבה זו ושירתו במרחב ירושלים. כתובת אחרת מציינת את החי"ש, חיל השדה של ארגון ההגנה (איורים 5, 6).

איור 6: כתובתו של נפתלי וסטרך לוחם הפלמ"ח בעמדת השמירה בשער הגיא. צילום: רעות יהודאי ועלי פלג.

איור 5: כתובתו של דוד מזרחי לוחם הפלמ"ח בעמדת השמירה בשער הגיא. צילום: רעות יהודאי ועלי פלג.

רוב הכתובות כוללות תאריך עם שנת כתיבה זהה, 1948. בתקופה זו לחמו באזור שלושת גדודי הפלמ"ח הרביעי, החמישי והשישי, שהרכיבו בהמשך את חטיבת הראל. חטיבת עצינוני של החי"ש השתתפה אף היא בליווי שיירות ובקרבות בדרך אל העיר (דרור 2005). בית המשאבות התחתונות אכן שימש במלחמת העצמאות נקודת מפגש עבור הלוחמים ששהו באזור. "במשך הזמן פרצו גם למשאבות התחתונות ושם היה מרכז. מהמשלטים היו יורדים לנוח לשם, ומתחלפים עם אחרים שעלו למשלט", העידה שושנה כהן-בקר. גם ציפי גרליץ-נריה מציינת בזיכרונותיה את נקודת המפגש בין החי"ש לפלמ"ח בבית המשאבות: "שם היה מן מקום איסוף לפצועים. החבר'ה במשלטים היו מתחלפים כשהיה מגיע החי"ש. כשהיה בא החי"ש – היתה באה איתם צידה" (גוזס-סבוראי 1997: 98).

ביחס למאות הלוחמים שעברו באזור שער הגיא ושהו בבית המשאבות בתקופת המלחמה, הכתובות שנמצאו במתחם הן מעטות. ייתכן שהיו בנמצא כתובות נוספות, שאינן מוכרות לנו כיום. תמונות ישנות אכן מתעדות מספר לא מובטל של כתובות שהתנוססו בחזית המבנה ודהו בחלוף השנים. מלבד אלה סביר להניח כי היו כתובות נוספות בחלל המרכזי שבו לנו הלוחמים, בתוך אחד המבנים, אך הוא סויד בידי חברת מקורות שהותירה רק את איור סמל הפלמ"ח על אחד הקירות לזיכרון (איור 7).

כתובת אחת במקום יוצאת דופן מבחינת תיארוכה וזהות בעליה. היא נכתבה בשנת 1956 והיא נושאת את פרטיו של עובד חברת מקורות, משה בביאן, שסביר להניח שהגיע למקום במסגרת מילוי תפקידו.

מאזן מגדרי – היכן לוחמות הפלמ"ח?

הכתובות המתנוססות על קירות מבני שער הגיא מזוהות כולן מבחינה מגדרית עם כותבים גברים, והן מעלות תהיות על היעדר תיעוד נשי. על אף שבזיכרון הקולקטיבי נחרטה דמותה של הנערה הפלמ"חית כלוחמת, על פי רוב הודרו הנשים מהלחימה בחזית. המיעוט העקשן

איור 7: כתובת סמל הפלמ"ח בתוך מבנה בית המשאבות. צילום עצמאי

שבהן, או אלה שהיו חיוניות מתוקף תפקידן, הצטרפו אל הבנים בזירת הקרב (עפרון 2000: 353–380).

חטיבת הראל, שחלשה על אזור שער הגיא, אמנם גייסה נשים לשירותיה, אך מספרן היה דל באופן יחסי: מתוך 1624 לוחמים בחטיבה, 85 היו נשים, והן שימשו בעיקר תומכות לחימה. הן היו אחראיות על רישומים, על ביקור פצועים ועל הגשת עזרה ראשונה. חלקן הצטרפו לליווי השיירות ושימשו 'סליק אנושי': "לפי דעתי ליווי שיירות היה תפקיד אידיאלי לבחורה, כי בגלל שנסעו זה לא היה מאמץ פיזי, יכולנו לירות וללחום כמו בחור, ועוד היה לנו היתרון שיכולנו להיות סליק לנשק" (גוזס־סבוראי 1997: 28).

אל בית המשאבות התחתונות הגיעו מעט נשים. כך מעידה לוחמת בשם דינה:

"בהתחלה, כשרק באנו למשאבות התחתונות, מצאתי לי פינה באיזה חדר ענק... רציתי להתמקם. גם שם הייתי בת יחידה. ישנתי. בביוקר חזרו לחדר ההוא ארבעים חבר'ה וגרנו ביחד" (גוזס־סבוראי 1997: 87). הנשים, במסגרת תפקידן כמבשלות או כחובשות, שהו בעיקר במבנה המרכזי. סביר להניח שהן כמעט לא הגיעו לעמדות השמירה על גג הבניין, שם נמצאו הכתובות.

טכניקת הכתיבה

טכניקת הכתיבה משתנה בין הכתובות. חלקן, אלה שנכתבו בתוך העמדות ועל הקירות הפנימיים, נרשמו באמצעות כלי כתיבה סטנדרטיים, כמו עפרונות ועטים. חלקן, החיצוניות על חזיתות המבנים, שורטטו באמצעות זפת שחורה, כפי שהעיד לימים ברוך ג'מילי.⁸ מיעוט מהכתובות נכתבו בשמן מכונות ששימש את המשאבות.

עניין עמידות הכתובות מעלה תהיות. על חזית שני המבנים היו כמה כתובות גדולות, כפי שאפשר לזהות בתמונות מאותה תקופה: "חיל המהנדסים", "ניסים טוקטלי", "פלמ"ח", וכתובתו המפורסמת של ג'מילי: "פלמ"ח ברוך ג'מילי פ"ת 1948". על אף שמועד כתיבתן זהה, רק כתובתו של ג'מילי השתמרה לאורך זמן, וכל שאר הכתובות נמחקו במרוצת השנים. ייתכן כי ג'מילי נהג להגיע מדי פעם לפעם למקום, ולתחזק את הכתובת כדי שלא תימחק.

מניעי הכתיבה

הכתובות משער הגיא נושאות את שמות הלוחמים. בשונה מהאתרים שבהם הכתובות נכתבו בימים של טיול והנאה, הכתובות החקוקות על קירות מבני שער הגיא נכתבו בימים

איור 8: כתובתו של ניסים טוקטלי טרם דהייתה. מתוך: במחנה נחל, 1959.

סוערים של לחימה עיקשת על הדרך אל העיר. תאריכי הכתובות מצביעים על רישומן בחודשים הסוערים ביותר של המלחמה, אפריל ומאי. הימים היו קשים, ותחושות הפחד והחרדה אחזו בכולם. כך מעיד יונה גולני, אחד הלוחמים שהשתתפו בליווי השיירות:

"כשהיינו מגיעים לשער הגיא אז הייתי נכנס לפחד כזה, שזיעה הייתה נוזלת, ממש זיעה, מכל הראש לתוך הצוואר. וכשהיו יורים משני

הצדדים אז בפנים היה מתהווה איזה הד כזה, שהיה מורט את העצבים. זה היה דבר נורא, הנה אתה נוסע, ופתאום מכונית עולה על מוקש ומתרסקת. ואתה לא יכול לעשות שום דבר. אתה יכול רק לנשוף את השפתיים, אתה יודע מי זה שמה, אתה יכול לבכות, אבל אתה מוכרח לנסוע, כי השיירה מוכרחה לעבור" (לוסין 1982: 505).

התחושות הקשות המשתקפות בתיאור היו מנת חלקם של הלוחמים, שלא ידעו מה צופן להם העתיד הקרוב במציאות המטלטלת של המלחמה.

ריבוי הקרבות והנופלים הגבירו בקרב הלוחמים את חוסר הוודאות ואת החששות מפני גורלם. כך נכתב בספר 'חברים מספרים על ג'ימי': "מספרים על ג'ימי שעבר באחד הלילות עם יחידה ליד בית הקברות, וממעלה הגבעה ראה חברים מהמשק נתונים בעבודת חפירה. החיילים נתחלחו. 'את זה מכינים בשבילנו', מחשבה זו ננעצה בראשו של כל אחד. 'היי שם! אתם! עבדו שם מהר! היו מוכנים אנו כבר יצאנו...' צעק ג'ימי למטה מכיוון בית הקברות" (שמי 2009: 163–164).

הלוחמים פעלו בתודעה כי אין לדעת מה ילד יום, וייתכן כי הנופלים הבאים במערכה יהיו הם עצמם.⁹ ייתכן שהתחושות האלה הובילו את הלוחמים לכתוב את שמם, מתוך תחושה כי כלו כל הקיצין ומתוך שאיפה להנצחה אישית אם ייפגעו בצורה כלשהי.

עם זאת, סביר להניח כי זו לא הייתה הסיבה היחידה, וכי תמהיל של גורמים שונים הובילו את הלוחמים לכתוב את שמם. שגרת ימי הלחימה כללה גם שעות ארוכות של שמירות ותצפית בעמדות. עדויות מצביעות על כך שהשעמום והבטלה בעת איוש עמדות השמירה על גג בניין המשאבות השפיעו על הלוחמים במקום.¹⁰

הכתובות הראשונות שקישטו את הקירות העניקו לגיטימציה ועודדו את הלוחמים האחרים להוסיף את שמם. כך למשל העיד טוקטלי, ששאב את ההשראה לכתובת שמו מג'מילי שעשה זאת לפניו. ניכר כי הלוחמים השפיעו זה על זה, וכתובת השמות הייתה מעשה שגרת בעת השהות במקום. כך עולה מעדותו של הלוחם בני וירצברג: "שיירת הלוחמים נעצרה ליד בניין המשטרה, שנעזב על ידי הבריטים ביחד עם תחנות השאיבה

בבאב אל ואד. משהו כבר עמד על אדן החלון בחזית בניין המשטרה וצייר באותיות שחורות גדולות את המילים פלמ"ח גדוד 5" (וירצברג 2008: 186).
 אם כך, שעמום, לגייטימציה, השפעה חברתית ורצון להנצחה עצמית – כל אלה יחד הובילו לכתובת שמות לוחמי הפלמ"ח על קירות מבני שער הגיא.

יחסה המשתנה של החברה הישראלית לתופעה – כתובת ברוך ג'מילי כמקרה מבחן

הכתובת המזוהה ביותר עם שער הגיא, ואולי אף עם תופעת הגרפיטי באופן כללי, היא כתובתו של ברוך ג'מילי. ג'מילי היה לוחם פלמ"ח בחטיבת הראל שהגיע למקום במסגרת שירותו כמלווה שיירות בדרך לעיר. במהלך שהותו במתחם בניין המשאבות הותיר את כתובתו, שהתפרסמה והייתה לסמל בפני עצמה על חזית המבנה התחתון: "פלמ"ח ברוך ג'מילי פ"ת 1948". גלגוליה של הכתובת ותגובות הסביבה כלפיה בחלוף השנים יכולים לשמש מקרה מבחן לניתוח יחסה המשתנה של החברה הישראלית כלפי תופעת הכתובות. עם שוך הקרבות של מלחמת העצמאות נחשף הציבור הרחב לכתובות השחורות שהתנוססו על חזית הבניינים הצופים אל הכביש הראשי. כל נוסע שחלף על פניהן בדרכו העירה הבחין בהן. כתבות עיתונאיות משנות החמישים מעידות על יחס אוהד כלפי הכתובות וכלפי בעליהן. במלאת עשור למלחמה ארגן הביטאון הצבאי 'במחנה נח"ל' מפגש בין הלוחמים ששהו באזור באותם ימים סוערים. חלק מהמפגש יוחד לשיח על הכתובות ועל משמעותן. הכתבה נחתמה במילותיו של המראיין: "ניסים טוקטלי, ברוך ג'מילי... לא היו אנשים גדולים, אך הם כתבו היסטוריה"¹¹. בכך הביע את הערכתו לכותבים ועמד על חשיבות הכתובות לעיצוב זיכרון קולקטיבי. גיליון העיתון 'על המשמר' הקדיש אף הוא כתבה ארוכה, שהתחקתה אחר עקבותיהם של הכותבים. את הכתבה פתח המראיין בהצדקת מניע הכותבים כרצון לתעד את ההיסטוריה: "היום יוצאים בעקבות רושמים שנים בשער הגיא עשרות צעירים שהוקסמו מהרעיון לכתוב את שמם למען ההיסטוריה"¹². עיקר הכתבה הוקדשה לשני הכותבים המפורסמים ביותר: ברוך ג'מילי וניסים טוקטלי. הפנייה אליהם לוותה בהערכה רבה מצד המראיין. משמעותן של הכתובות מגולמת בפסקת הסיום של הכתבה: "אפשר שיום אחד, אפשר שביובל החמישים למדינת ישראל, יערכו כאן כינוסי נוער. אשר שבלב הוואדי... יספר זקן אחד, נוכח הכתובות באבן, את הסיפור כולו, כפי שסיפר נער קטן את סיפור מצדה"¹³. יחס המראיין מעיד על תפיסתו את הכתובות כבעלות חשיבות היסטורית עבור הדור הצעיר. ההשוואה למצדה, שמעמדה היה לקונצנזוס בקרב אזרחי המדינה הצעירה, יש בה כדי להעיד על היחס החיובי והאוהד כלפי הכתובות.

בחלוף השנים גברה המודעות של החברה בישראל לנושאי שימור ופיתוח. אבן דרך מרכזית בדיון בסוגיה זו הייתה הריסת הבניין של גימנסיה הרצליה בידי עיריית תל אביב בשנת 1959. בתקופה זו אפשר לראות לראשונה התייחסות פרלמנטרית בדיונים כנסת על אודות שימור מבנים מודרניים (קיפניס 2009: 203–228). אטי-אט הגרפיטי על המבנים, שנתפס כבעל משמעות היסטורית ולאומית סמוך למועד סיום המלחמה, הפך לפגם בולט ולגורם מפריע במאמצי השימור של אתרי המורשת. הוא אף היה מוקד לביקורת, בשל

התנהגות שנתפסה כלא ראויה. גם בכך היה לכתובות בשער הגיא תפקיד, וכתובתו של ג'מילי הייתה יעד מרכזי לחיצי הביקורת הציבורית.

התפנית ביחס לכתובות התבטאה ביתר שאת החל משנות השבעים. הכתובת של ג'מילי מוזכרת כמה פעמים בעיתונות בתקופה המדוברת. בעיתון 'דבר' נמתחה ביקורת כלפיה, וכלפי התופעה באופן כללי, שכונתה בידי המחבר: "סמלי הבריונות הישנה, הנחמדה, הממוסדת".¹⁴ הכותב, נחום ברנע, סלד מהסובלנות כלפי הכתובות של ג'מילי, וסבר כי יש בה כדי לעורר לגיטימציה להשחתה עתידית של בני הדור הצעיר: "24 שנים לאחר המעשה, לא טרח איש למחוק את שמו. יש ממי ללמוד ילדים, ועכשיו רוצו וחרטו את שמותיכם על הקיר. בעוד שלוש שנה תוכלו להראות זאת לילדכם בגאווה".¹⁵ הדיון הציבורי על אודות הכתובת של ג'מילי הגיע לשיאו בשנת 1974 בעקבות גורם לא צפוי. שלמה ארצי, זמר צעיר בתחילת דרכו, כתב והלחין בלדה שעסקה בדמותו האלמונית והמסקרנת של ג'מילי. השיר העפיל לגמר פסטיבל הזמר והפזמון של אותה השנה וזכה במקום הראשון. היה זה שלב נוסף במיתולוגיזציה של הגרפיטי באתר. עם זאת, הזכייה עוררה דיון ציבורי מחודש בנושא הכתובת המפורסמת והעדנה שזכה לה מושא השיר, ברוך ג'מילי.

עיתונות התקופה פרסמה מאמרים הכוללים התייחסות ביקורתית כלפי השיר וכלפי הפיכתו של ג'מילי, השנוי במחלוקת, לגיבור מתוך הפנתאון הלאומי. כותבי המאמרים הביעו חשש שהשיר יוביל ל"גל לאומי של קשקוש על קירות בתקווה להנצחה כעבור שנות דור".¹⁶

אמנם יש בנמצא גם טורים המתייחסים בסלחנות לכתובת ולבעליה, אך עצם פרסומם והצורך של כותביהם לגונן על ג'מילי מסוגלים להעיד על חיצי הביקורת שכוונו כלפיו באותם ימים. כך למשל כתב יהודה אופן בגיליון 'על המשמר': "נכנסו להיסטוריה כמה וכמה פרצופים שלא הגיע להם ושמוטב היה גם בשביל ההיסטוריה אילו נשאר בחוץ או מאחור... אז מדוע לא לאחד אשר כתב על קיר כי רצה שיזכרו אותו? רק מפני שהוא נשאר בחיים? יש אנשים שהיו מוכנים לסלוח לארצי את הבלדה ולנושא הבלדה את הכתובת אילו ג'מילי היה מת. אני מוכן שיכתבו עליו עוד תריסר בלדות, העיקר שישאר בחיים".¹⁷ בין המגוונים נמצאו גם לוחמי פלמ"ח לשעבר וביניהם יורם קניוק, שפרסם באותם ימים טור סלחני כלפי האיש ומעשהו: "מלחמה גדולה וחלומות גדולים מקופלים בדרך העולה ירושלימה, שהשם ברוך ג'מילי היה זיכרונה האחד והחיי".¹⁸

ג'מילי עצמו ניסה אף הוא להגן על שמו ועל מעשהו, שאירע לדבריו בימים אחרים, של לחימה אינטנסיבית: "אני מודה כי בחלומות הוורודים של חיי לא הייתי מעלה על דעתי כי יהפכו אותי לחוליגן משחית קירות. מה שנעשה נעשה אך ורק בימי המלחמה, ולא ביציאה לטיולים ולפיקניקים".¹⁹

הביקורת הציבורית כלפי ג'מילי חרגה מדפי העיתונות וזכתה גם לביטויים פיזיים. באחת השבתות שלאחר הפסטיבל התפלאו המטיילים באזור שער הגיא למראה סדין לבן שנמתח על בניין המשאבות התחתון וכיסה את הכתובת לחלוטין. על הסדין נכתב באותיות קידוש לבנה: "ארץ ישראל יפה ללא כתובות".²⁰ רשות הטבע והגנים, שחששה כי יקומו מתחקים לג'מילי לאחר החשיפה שזכה לה בעקבות השיר, פרסמה הודעה רשמית.

בזה הנוסח: "אנו מקווים כי לא יקומו לנו עוד 'גיבורים לאומיים' כמו ברוך ג'מילי, שיכתבו את שמם על אתרים שונים ברחבי הארץ".²¹

בשנות השמונים, לאחר הפיכת השיר של ארצי ללהיט אהוב ומושמע, השם 'ברוך ג'מילי' השתרש ככינוי וכ'שם קוד' כללי לכותבי גרפיטי. "ישנם חוקרים המקווים כי איזה ברוך ג'מילי חרט את שמו על אחת האבנים בפירמידות".²² ובמקום נוסף: "ישראלי מבית מדרשו של ברוך ג'מילי הוסיף באותיות עבריות..."²³ מילים אלה מעידות על השתרשותה של הכתובת ועל המודעות כלפיה במרכז התודעה הישראלית.

בשנת 1984 נפל דבר, והכתובת האייקונית נמחקה מחזית המבנה. ג'מילי ניסה להיאבק בזירה המשפטית ולחייב את חברת מקורות לשחזר את כתובתו. הוא הגיש לבית המשפט תביעה כנגד החברה והמדינה, ונימק את פנייתו בכך שהכתובת בעלת משמעות היסטורית לאומית ועל כן יש לשמר אותה עבור הדורות הבאים.²⁴ מאמציו לא נשאו פרי. בית המשפט דחה את תביעתו, ואף חייב אותו בהוצאות המשפט. כך נותר הקיר חשוף וגלוי לאורך כמעט שלושה עשורים.

ואולם, בכך לא הסתיימה הפרשה, התלבטות החברה הישראלית ביחס לכתובות מיתולוגיות נותרה בעינה: האם הן סמל לאומי או פגיעה בנוף? לקראת יום העצמאות ה-63 של מדינת ישראל הוחלט לשחזר את הכתובת מתוך הבנת משמעותה ההיסטורית. יוזם הפרויקט היה צבי האוזר, מזכיר הממשלה דאז, שהודיע בהתרגשות: "אנחנו שמחים להחיות אייקון היסטורי, משפט קצר המסמל תקופה שלמה. אנו מצדיעים לדור שהקים את המדינה. חידוש הכתובת הוא מצווה צנועה ומחוות תודה לדור ההוא".²⁵ בשחזור הכתובת נעשה שימוש בזפת, החומר בו השתמש ג'מילי בזמנו (איור 9). מתחת לצבע אפשר היה לזהות את האותיות המקוריות של הכתובת, ובמסגרת השחזור הן חוזקו

איור 9: שחזור כתובתו של ברוך ג'מילי על ידי שי פרקש וצוותו. באדיבות: שי פרקש

והודגשו. מאז הכתובת חודשה פעם נוספת בידי חברת מקורות, בעקבות צביעה מחודשת של כל קירות המבנה.

אין ספק שדמותו הצבעונית של ג'מילי והאגדות השונות שנקשרו בשמו, שאמיתותן המוחלטת מוטלת בספק, העצימו את העיסוק בכתובת. כך או כך, סיפור גלגוליה המרתק של כתובת ג'מילי מדגים היטב את יחסה המשתנה של החברה בארץ כלפי התופעה בחלוף השנים: היחס האוהד והאמפתי כלפי הכותבים הוחלף בכעס ובבוז עם עליית המודעות החברתית בנוגע לנושא השימור, ובשנים האחרונות זוכים הכותבים זוכים לעדנה מחודשת. היחס כלפי רישומיהם הוא בבחינת מקור היסטורי מרגש הטומן בחובו משמעות לאומית.

סוף דבר

במאמר זה הוצגו כתובותיהם של בני הנוער והלוחמים באתרי המורשת הלאומיים מצדה ושער הגיא. הכתובות מאירות את זהות המבקרים באתרים אלה ואת אופי שהותם בהם. מרבית הכתובות נכתבו בידי נערים ולוחמים המגלמים במהותם את ההגדרה הסוציולוגית המקובלת של בן הארץ, הצבר. מאפייני דמותו הייחודית, שפורסמו ונחקרו זה מכבר, משתקפים היטב בכתובות.

שמותיהם של הכותבים, השתייכותם לתנועות הנוער ולארגוני המגן, שפתם המשלבת סלנג מקומי המהולל בביטויים פטרויטיים ועוד, כל אלה משמשים מאפיינים מובהקים ומוסכמים של הצבר הישראלי (אלמוג 1998).

הנחה זו לגבי זהות הכותבים מציפה את סוגיית מניעיהם, שהיא היבט מרכזי ונדבך חשוב בהבנת התופעה. האם שרטוט הכתובות נעשה מתוך מעשה קונדס, מעין שובבות נעורים המאפיינת את הגילים האלה? אולי מתוך קריאת תיגר או 'מרד' אופייני נגד נורמת המוסכמות החברתית המקובלת להתנהגות ראויה? מנגד, האם אכן יש במעשה זה משמעות לאומית, בבחינת רצון להותרת חותם עברי, סימון טריטוריאלי של בעלות על השטח מתוך תחושה שהייתה נחלתם של בני הארץ הצעירים שנולדו בה?

העדויות שנחקרו בנושא אינן מצביעות על תמימות דעים כלפי כוונותיהם של הכותבים, וסביר כי התופעה נבעה מכמה מניעים, שהשתנו מצעיר לצעיר ומאתר לאתר. מחקר זה רוצה להציע כי אי אפשר לבצע הפרדה דיכוטומית בין המניעים. אופיו של הצבר היה מעין תמהיל ששילב בתוכו את עזות המצח מחד גיסא, את קריאת התיגר על המוסכמות החברתית ואת קונדסות הנעורים האופיינית לבני נוער, ומאידך גיסא בערה בו אש האידיאולוגיה היוקדת שקשרה אותו בעבותות לאדמת הארץ ושלחה אותו לטייל במרחבים המוכרים והנידחים כאחד (אלמוג 1998). באופן זה סוגיית המניע משקפת ומגלמת אף היא את מאפייניו ואת מהותו של הצבר הארץ-ישראלי.

אפשר לשער כי לא זו בלבד שתופעת הגרפיטי משקפת את מאפייני הצבר, אלא שהיא לה חלק בעיצוב ובביסוס תדמיתו כאידיאליסט חסר תקנה, בעל עזות מצח ושובבות נעורים.

ביבליוגרפיה

מקורות ארכיונים:

ארכיון יד טבנקין (איי"ט)
ארכיון רביבים

עיתונות:

במחנה נח"ל
במעלה – עלון הנוער העובד
דבר
המשקיף
חדשות
מעריב
על המשמר

ראיונות:

ריאיון עם שיי פרקש. מראיינת: רעות יהודאי. 10 באפריל 2021.
ריאיון עם עלי פלג. מראיינת: רעות יהודאי. 8 במאי 2021.

מקורות משניים:

אוחנה ד' וויסטרך ר' 1996 (עורכים). **מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית**. ירושלים.
אורן א' 1975. המערכה במבואות ירושלים, אפריל 1948. **מערכות** 243: 42–34.
איילון ע' 1948. **ירושלים לא נפלה**. תל אביב.
אלמוג ע' 1998. **הצבר – דיוקן**. תל אביב.
אקר א' 2015. תלמידים ומורה בהרודיון. **ארץ ישראל** לא: 6–11.
ביתן ד' 1990. מצדה – הסמל והמיתוס. בתוך: נאור מ' (עורך), **ים המלח ומדבר יהודה 1900–1967**. ירושלים. עמ' 221–236.
ברוג מ' 1989. **מצדה אתר וסמל**. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
גביש ד' וקלינמן ר' 1980. שער ירושלים בדרך הגיא. **קתדרה** 15: 20–3.
גוזס-סבוראי א' 1997. **פלמחאיות במלחמת תש"ח**. דליה.
גולני י' 1981. **מיומנו של נהג תש"ח**. תל אביב.
גרטל ג' 2016. **עין משוטטים – ראשית הטיולים בתנועות הנוער**. ישראל.

- דרור צ' 2005. **הראל - הקרב על ירושלים**. בני ברק.
- ירצברג ב' 2008. **מגיא ההריגה לשער הגיא**. ירושלים.
- זיוון ז' 1986. **מצדה כערך חינוכי**. רמת אפעל.
- טיזננקו נ' 2018. **אמנות רחוב בתל אביב 2000-2015**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה. חיפה.
- לוסין י' 1982. **עמוד האש**. ירושלים.
- נבון א' 2019. **ראשונים במדבר יהודה**. באר שבע.
- עזריהו מ' 2002. 'שלד הברזל שותק כמו רעי': סיפורם של שרידי המשוריינים בשער הגיא. **קתדרה** 106: 119-138.
- עפרון י' 2000. אחיות לוחמות ואמהות: אתוס ומציאות במבחן בנות דור 1948. **עיונים בתקומת ישראל** 10: 280-353.
- קיפניס ב' 2009. **תל-אביב-יפו: מפרבר גנים לעיר עולם: מאה השנים הראשונות**. חיפה.
- רוזנסון י' ושפניר י' 2017. **בדרך אל העיר**. ירושלים.
- שמי מ' 2009 (עורך). **חברים מספרים על ג'מי**. ירושלים.
- שפירא א' 1997. **יהודים חדשים יהודים ישנים**. תל אביב.
- Baird J.A. and Taylor C. 2012. *Ancient graffiti in context*. New York.
- Ben Yehuda N. 1995. *The Masada Myth*. Wisconsin.
- Goren H. 2020. *The Loss of a Minute us Just So much Loss of Life: Edward Robinson and Eli Smith in the Holy Land*. Brepols.
- Zerubavel Y. 1995. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago.

הערות

- 1 עדות שמריה גוטמן, ארכיון יד טבנקין (להלן: אי"ט) 12/43/14-16.
- 2 'דבר התנועה', **עלון במעלה**, 26.3.45, אי"ט 11-1/181/5.
- 3 'הנגבה', **עלון במעלה**, 9.2.45, אי"ט 11-1/181/5.
- 4 'אלי מצדה', **עלון במעלה**, 16.06.43, אי"ט 11-1/181/5.
- 5 עלון במעלה, 26/3/45, אי"ט, 11-1/181/5.
- 6 "מצדה לא נשכחה, היא הושכחה. לא הכל שכח. הנוער העובד אולי שכח, השומר הצעיר שכח. הבחוריות הסוציאליסטיות למיניהן שכחו. אנו לא שכחנו. לא את מצדה, לא את ביתר, לא את תל חי, לא את נילי... הגבורה העברית התבטאה בהערצה עיוורת לתרנגולי הודו ולפרות הולנדיות. 'מדוע נשכחה מצדה', **המשקיף**, 8.4.42.
- 7 "ואולם כשאנו קוראים את הדיווח על טיול הנוער העובד למצדה, אנו נוכחים עד כמה רחוקים הם מרוח מצדה... מה עושים אנשי הנוער העובד כשהם עולים למקום המסמל את הגבורה הישראלית הלאומית? הנוער העובד עושה במצדה בדיוק אותו הדבר שהוא עושה בכל מקום ומקום – 'פרץ מחול!' על אדמה זו שרוותה מדם הבריונים והסיקריקים, פורצים בריקוד ההורה הפראית, הטפשית וההיסטרית. הוא, הנוער העובד, אינו רואה הבדל בין פסגת מצדה לרחוב אלנבי". 'רקב ביעקב', **המשקיף**, 15.8.42.
- 8 "נדבק לי זפת לנעליים. עם זפת זו כתבתי את הכתובת". 'זפת שנדבקה לנעליים', **מעריב**, 26.4.1974.
- 9 לימים העיד ברוך ג'מילי על תחושותיו הקשות באותם ימים: "חייל שכתב את שמו על הבניינים העזובים ולא ידע אם יחיה או ימות". 'הנצח הקטן של ברוך ג'מילי', **מעריב**, 5.5.1974.
- 10 'הנער הצעיר והאינטליגנטי, בוגר הגימנסיה העברית, השתעמם מאוד. הוא פנה לעבר הצוהר... ירד בשלבי סולם חורקני לקומה התחתונה של הבניין הריק... ניסים הבחין בפחית עזובה של שמן מכונות, נטלה וחזר לגג. כשהגיע עד למעקה הנמוך, רכן כולו מעליו וכתב על הקיר את שמו בעזרת מברשת ואור הירח". 'פגישה ליד המשאבות', **במחנה נח"ל**, גיליון יום העצמאות, 1959. כך מתאר המראיין את המניע של הלוחם טוקטלי להשאיר כתובת (איור 8).
- 11 'פגישה ליד המשאבות', **במחנה נח"ל**, גיליון יום העצמאות 1959.
- 12 'כתובות מספרות בשער הגיא', **על המשמר**, 4.4.1958.
- 13 'כתובות מספרות בשער הגיא', **על המשמר**, 4.4.1958.
- 14 'תמונות מספרות', **דבר**, 22.10.1971.
- 15 'תמונות מספרות', **דבר**, 22.10.1971.
- 16 'בלדת הפסטיבלים של שלמה ארצי', **דבר**, 2.5.1974.
- 17 'מי גילה את האיש שבקיר', **על המשמר**, 9.5.1974.
- 18 'הנצח הקטן של ברוך ג'מילי', **דבר**, 5.5.1974.
- 19 'במקום הכתובת', **מעריב**, 5.5.1974.
- 20 'במקום הכתובת', **מעריב**, 5.5.1974.
- 21 'הכתובת שהפכה לשיר', **על המשמר**, 2.2.1974.
- 22 'אנחנו היינו עבדים?', **חדשות**, 5.4.1985.
- 23 'משער טיטוס עד בית כנסת הגדול', **מעריב**, 13.10.1982.
- 24 'רבותיי ההיסטוריה נמחקת', **חדשות**, 24.9.1986.
- 25 **אתר ערוץ 7**, מרשתת, 10.5.2011.

